

BŪDWARDŽIO *juodas* KONOTACIJOS

Saulė JUZELĖNIENĖ

Šiame straipsnyje bandoma išanalizuoti būdvardžio *juodas* konotacijas. Analizės medžiaga buvo renkama iš poezijos antologijos „XX a. lietuvių poezija“, pirmojo ir antrojo tomų (sudarė V. Kubilius). Šiame poezijos rinkinyje būdvardis *juodas* pavartotas iš viso 182 kartus (t. 1 – 93×; t. 2 – 89×);

Žodį galima analizuoti įvairiais aspektais: kaip tam tikros kalbos dalies vienetą, kuriam būdingos tam tikros gramatinės kategorijos; kaip leksinės semantinės struktūros vienetą, kuriam būdinga leksinė reikšmė ir tam tikra semantinė struktūra; kaip meninės kalbos vienetą, kuris vartojamas kaip priemonė, kuriant meninį vaizdą ir kuriame „užkoduotos“ tam tikros reikšmės plėtojimo potencialas.

Tiriant semantinį žodžio vartojimo poetiniame kontekste turinį, nesiribojama vien tik žodyne teikiama reikšmėmis, bet siekiama atskleisti naujas, platesnes žodžio semantines potencialas. Šitaip tirdami, turėtume žodžio reikšmę skaidyti į tam tikrus komponentus, iškelti aikštėn jų sistemą: parodyti, kaip jie vienas su kitu susiję, kaip vienas kitą veikia, kokiomis bendravimo sąlygomis jie reiškia mintį – taip nustatytume įmanomas žodžio komunikacines ir pažintines išgales. Todėl darbo temai labai svarbu išsiaiškinti tą žodžio funkcinę sritį, kuri vadinama žodžio *periferija*. Ji labiausiai susijusi su žodžio semantikos plėtote.

Tyrėjų pripažįstama, kad leksinė žodžio reikšmė yra jo, kaip ženkle, vidinė pusė, kad tai sudėtingas reiškinys, susidedantis iš keleto struktūros elementų. Kad ir kokios būtų skirtingos ir dažnai painios tyrinėtojų nuomonės apibrėžiant žodžio reikšmę ir reikšmės rūšis, dauguma nesiginčija, kad žodžio reikšmę sudaro centras – svarbiausias žodžio turinio dėmuo – ir reikšmės periferija, kuriai priklauso žodžio reikšmės plėtimo potencialas.

Taigi toliau svarbu išsiaiškinti, ką galime laikyti žodžio reikšmės centru ir periferija. Leksinė reikšmė, užfiksuota žodynuose ir visų kalbos vartotojų be konteksto vienodai suprantama, yra centrinė, arba **kognityvinė reikšmė** – tai visa konceptuali informacija, perteikiama žodžiu. Ji išryškėja ir gali būti paaiškinta aptarus žodžio santykį su visais ekstralingvistiniais dalykais: su objektyvia tikrove, su žmonių mąstymu, jų

jausminių santykiu su tikrove, su žmonių tarpusavio santykiais ir kt. Šią reikšmę sudaro *signifikatinė reikšmė* – įprasčiausia reikšmė, fiksuojama aiškinamuosiuose žodynuose, *designatinė reikšmė* – tai reikšmė, kuri nusako žodžio santykį su realybe, bet ne su kalbėtoju – be jokių kalbėtojo komentarų, be jo požiūrio į realybę, be vertinimo, be jausmų, emocijų. (Jakaitienė 1, 43). Vadinasi, į kognityvinės reikšmės struktūrą įeina ir visi emociniai, vertinamieji, vaizdiniai komponentai.

Žodžio reikšmės periferija laikoma *konotacinė žodžio reikšmė*. Nors ir nėra bendro konotacijos reiškinio supratimo, dauguma lingvistų sutaria, jog konotacija yra antrinė designacijos atžvilgiu, kad tai yra papildoma informacija šalia dalykinės loginės, tačiau tos informacijos vieta semantinėje žodžio struktūroje vis dar esanti nelabai aiški. Ne vienaip suprantama ne tik konotacijos vieta žodžio semantinėje struktūroje, bet ir jos tipai bei santykiai su designacija, su tokiomis reikšmių rūšimis, kaip emocinė, vaizdinė, stilinė, vertinamoji reikšmės.

Šiame darbe laikomasi tokio apibrėžimo: *konotacinė reikšmė* – tai komunikacinis turinys, kuris, neįeidamas į žodžio conceptualųjį turinį, jį papildo dėl to, kad žodis siejamas su tam tikru referentu. (2, 12) ir remiamasi nuomone, jog: a) konotacinė reikšmė, skirtingai nuo kognityvinės, yra neapibrėžta ir negalutinė (*open-ended*), ji įvairuoja priklausomai nuo individo patirties, istorinio periodo, kultūros ir visuomenės, be to, ji gali būti individuali, ir ne visų tos kalbos vartotojų vienodai suprantama, kadangi mūsų individualioji kalbinė patirtis ir jos sąsajos su tikrove yra unikalios ir nepakartojamos (3, 8); b) galima skirti uzualiąsias ir okazionaliąsias konotacijas. Mums atrodo, kad uzualioji konotacija yra tai, kas priklauso kognityvinei žodžio reikšmei, o okazionali – tai tikras užribis, neprivalomas, nebūtinai reikšmės komponentas; c) tokie reikšmės komponentai kaip vaizdinis, emocinis, vertinamasis gali pasireikšti reikšmės centre (kognityvinė reikšmė) ar užribyje (konotacinė reikšmė) ar periferijoje (konotacinė reikšmė). Šie komponentai priskiriami reikšmės centrui, kai tai yra būtinosios reikšmės semos, be kurių neapibrėžtume žodžio reikšmės (vaiskus, boba ir kt.). Tačiau, jei galima išskirti semas, kurio žodžio apibrėžimui nebūtinai, bet tam tikruose kontekstuose aktualizuojamos, tai tokios semos ar reikšmės komponentai priskiriami žodžio reikšmės periferijai (konotacinė reikšmė).

Pagal žodyną (LKŽ, DLKŽ) apibrėžimus, būdvardžio *juodas* kognityvinę reikšmę sudaro sema 1. „visiškai tamsus, kaip anglis“.

Kitos žodyne pateiktos reikšmės: 2) nešvarus, suteptas, nuo darbo pajuodęs; 3) *prk.* liūdnas, niūrus; 4) *prk.* skurdus, vargingas; 5) *prk.* nedoras

Šiame straipsnyje buvo siekiama nustatyti, kokios konotacinės reikšmės būdingos būdvardžiui *juodas*. Konotacinių reikšmių identifikacija kontekste įmanoma nustacius, kokių žodžių apsuptyje šis būdvardis yra vartojamas, kokios šių žodžių būtinosios ar potencialiosios semos aktualizuojamos vartosenoje su *juodas*. Todėl identifi-

kuojant būvardžio *juodas* potencialiąsias semas svarbu nustatyti tuos konteksto žodžius, kurie yra svarbiausieji būvardžio *juodas* konotacijų realizacijai.

Konotacinės būvardžio *juodas* reikšmės buvo pradėtos analizuoti nuo dvinarinio A+N junginio. Paaikškėjo, jog būvardis *juodas* dažniausiai jungiasi su daiktavardžiais, žyminciais daiktus, kuriems yra būdinga spalva. Čia aiškiai išsiskiria trys atvejai: 1) ypatybės turėtojas tikrai yra „visiškai tamsus, kaip anglis“, t. y. *juodas*; 2) ypatybės turėtojas nebūtinai yra „visiškai tamsus, kaip anglis“; jis gali būti „bet kokios spalvos, kuri yra tamsi“; 3) būvardis *juodas*, (skirtingai nei *baltas*), gana dažnai vartojamas su tokiais ypatybės turėtojais, kuriems visai nebūdinga spalva, pvz., *juodas nerimas, juoda nežinia, juoda nebūtis, juodas sielvartas, juodos mintys, juoda žvarba* ir kt. Į tokių junginių struktūrą įeina neigiamo vertinimo ir emocinis komponentai.

Konotacinės būvardžių reikšmės formuojasi ir išryškėja platesniame kontekste. Tiriant kontekstus, kur vartojamas būvardis *juodas*, paaikškėjo, jog šio būvardžio semantinėje struktūroje yra labai stipriai išreikštas neigiamas vertinamasis komponentas (neigiama vertinamoji konotacija), todėl, skirtingai nei *baltas*, vertinamąją konotacinę reikšmę identifikuoti dažnai pakanka minimalaus konteksto – A+N junginio, pvz., *juodos mintys* – blogos, liūdnos mintys, *juodas pasaulis* – niūrus, nedoras, *juoda nežinia* – negera, be vilties, *juoda praeitis* – bloga, niūri, konotacine reikšme pavartotas šis būvardis gali būti ir tuomet, kai vartojama bevardė giminė *juoda*, pvz.: *O vėl galvą pakylėjus, – / Juoda, juoda, juoda* (AGust II 13) ir t. t.

Tačiau konotacinių reikšmių nustatymui neužtenka išnagrinėti semantiką tik junginyje su N. Taigi, antras konkrečios medžiagos analizės etapas – išnagrinėti platesnį kontekstą ir jame rasti elementus, kurie siejasi ir išryškina būvardžio *juodas* konotacines reikšmes.

Konkreči medžiaga rodo, kad būvardis *juodas* kontekste dažnai vartojamas su žodžiais, kuriuos pagal reikšmę galima klasifikuoti į kelias grupes. t. y. vartojamas su tokiais žodžiais, kuriuos jungia semos: 1) „blogis“, „nedora“, „grėsmė“, „pikta lemtis“ (pvz., *varnas, velnias, tamsybės, kraujas, gaisras, bedugnė, liūdnas*); 2) „liūdesys“, „kančia“, „neviltingas“ (*sielvartas, liūdesys, degti, kančia*); 3) „sunkus“, „kasdienis“ (*duona, vargas, žemė*); 4) „mirtis“ (*kapai, kapo duobė, kaulai*).

Pagal tai skiriamos tokios būvardžio *juodas* konotacinės reikšmės:

1. Susijęs su nelaime, liūdesiu, kančia, neviltingi.

Ši konotacija išryškėja kontekste, kur *juodas* vartojamas su tokiais žodžiais, kurių semos „nelaimė“, „liūdesys“, „kančia“, „nežinia“ yra kognityvinės reikšmės būtiniosios semos arba potencialiosios semos, pvz.: *skausmo, o naktie: O naktie, o stebuklų pasauli, (...) / Per tave aš nešu juodą saulę, / Ją iškelęs iš skausmo dienu.* (BBrazdž I 156); *liūdnas, nepakartas, nepaleistas: Ir linksmas, ir liūdnas; beveik amžinai. / Ne-*

pakartas po balkiu, bet ir nepaleistas. / Su juodojo juoko sparnais. (HCig II 350); liūdnumas: Toks ramus liūdnumas lyg juodais sparnais supte tartum apsupo mano galvą. (SČK I 23); sielvartas slegia: Pakilk ant juodo okeano / Pirmų svajonių nešina. / Pakilk ir pamatysi, miela, / Kaip slegia sielvartas mane. (JMik I 33); ašaros, neberandu: Aš iš ašarų išplaukti, iš juodų / Savo kelio nerandu, neberandu. BBrazdž I 144); prispaudžia širdį, naktis: Naktis juoda kaip neįskaitomas Talmudas, / Prispaudžia mano širdį su ranka juodžiausia. (BBrazdž I 168);

2. Nežinia, blogis, kažkas pikta, negera.

Kaip rodo surinkti pavyzdžiai, ši konotacija išryškėja kontekste, kur *juodas* vartojamas su tokiais žodžiais, kurių semos „blogis“, „nežinia“, „kažkas pikta, negera“ yra kognityvinės reikšmės būtiniosios semos ar potencialiosios semos. Ši grupė nėra gausi. *Juodas* vartojamas kontekste su tokiais žodžiais: *nežinia, košmaras, pražus, naktis: Ir visas tas košmaras / Juodoj nežinioj / paskęs pražus. (VMP I 69); nežinia, naktis: Kur likimo gijos išvynios / Iš juodos nežinios / (...) O toliau – tik naktis / Ir juoda nežinia. (VMP I 57); neteisybė: Ačiū jums / Už juodą neteisybę. – / Aš buvau teisus ir įžvalgus. (JMac I 536); neištesėtų lūkesčių kapai: O tenai anapus, / Saulėlydžiai juodi, kuproti laistosi / Ir veriasi neištesėtų lūkesčių kapai. (AŽuk I 331); suplėšyti debesys, saulė lipni tarsi kraujas, meldi: Eik, atsistok (...) / kur plūsta juodi suplėšyti debesys, / saulė raudona lipni tarsi kraujas, kur laiptais vingri / siaura jos atošvais-tė, kur jau meldi nebe sau. (JVaič II 159);*

Taigi kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, *juodas* kontekstą sudaro ir tokie žodžiai, kurie tik potencialiai asocijuojami su blogiu, nežinia, kažkuo pikta, negera, pavyzdžiui, *košmaras, kapai, varnai, tamsa, ruduo, liepsna, ugnis, praraja, pragaras*. Vartojami neįprasti žodžių junginiai, sudarantys metaforinį kontekstą, kuriuos taip pat jungia semos „blogis“, „nežinia“, „kažkas pikta, negera“, pavyzdžiui, *neištesėtų lūkesčių kapai, suplėšyti debesys, sutemų juodi varnai, neįjaukūs sapnai, pragaištinga žvarba, akių šaltumas*; palyginimai: *saulė lipni tarsi kraujas*; frazeologinis junginys *skradžiai žemę prasmegs*. Tokių žodžių sankaupa ir apsuptis kontekste sąlygoja *juodas* vertinamąją ir emocinę konotaciją „nežinia, blogis, kažkas pikta, negera“.

Ši konotacija išryškėja ir tuomet, kai kontekste vartojamas *kontrastas*, kai sudaromos antonimų poros vartojant žodžių potencialiąsias semas. Tuomet labiau išryškinama *juodas* neigiama vertinamoji konotacija, pavyzdžiui: *aš juodas – tu balta: Aš juodas ir aptemęs, / o tu – šviesi, balta. / Paglostyk žolę. Žemės. Kokia vėsi kakta. (ABern II 115); baltas žirgas – juoda bedugnė: Žirgai skrieja per dūmus ir ugnį. – / Aš – ant balto eiklaus! / Jam bedugnė juoda – ne bedugnė! / Jisai kelio neklaus. (SNėr I 185); juodas debesys – baltos žuvėdros: Juodam debesų, tartum balzganos skiedros / Viesulu blaškomos / Blykčioja baltos žuvėdros, / Sparnais juodą ežerą taško, / Medžiai*

viršūnėm nusvirusiom snaudžia, / Kaip žmonės ant ežero kranto. / Ir ko tos žuvėdros taip graudžiai blaškosi – jie nesupranta. (KKub I 552).

3. Susijęs su mirtimi.

Kaip rodo surinkti pavyzdžiai, galima skirti semantinę grupę žodžių, vartojamų kontekste su *juodas*, kurių sema „mirtis“ yra kognityvinės reikšmės būtinoji sema. Tokie žodžiai sudaro kontekstą, kuriame išryškina *juodas* konotacija „susijęs su mirtimi“.

Taigi *juodas* konotacinę reikšmę išryškina ir sustiprina tokie kartu pavartoti žodžiai, kaip: *mirei, tyla: Paskui tyla – lyg juodas fonas / Ir tu mirei.* (AMald II 63); *maras, teismirs: Juoduoju maru teismirs, / Kas nori mums laisvę atimt.* (SNér I 193); *mirties sūkurys: Taip kartu ir užkasti, kaip gynės ... / Juodas sūkurys mirties vaidenas.* (JJušk II); *juoda kapo duobė: Jie rymo ant kastuvų / klausydami nekrologų / prie juodos kapo duobės / susipažindami su žmogum.* (V. Bložė II 176); *kapai: Kyla vėjas juodas / Iš baltų kapų. Dūli kario balnas / Po skara dangaus.* (VSkrip II 310);

4. Sunkus, kasdienis.

Kaip rodo surinkti pavyzdžiai, ši konotacija išryškėja kontekste, kur *juodas* vartojamas su tokiais žodžiais, kurių semantinėje struktūroje galima išskirti vertinamąjį komponentą ir kurių semos „kasdienis“, „sunkus“ yra jų kognityvinės reikšmės būtinios ar potencialios semos pavyzdžiui: *sunkus, gorus, duona: Ir baudžiauninkės duoną sunkią, juodą, gorią / regės iš rugio želmens kas ruduo.* (BBrazdž I 151); *duona: Man reikia nuo tėvo stalo / duonos juodos paragauti - / kaip tikinčiam, kurs privalo / ramybę ir atlaidus gauti.* (JMarc II 23); *vargas, vergai: Daina ta kalba apie juodą vargą / Ir jaukią laimę pirkios tylumo.* (AVenc I 141); *Pilkąją dieną sniegas pilkėja. / Juodai baltų šarkų pulkų pulkai. / Kaukdama pūga sukasi, skrieja. / Neša juodą vargą juodi vergai.* (OLuk I 281).

Apibendrinami tai, kas pasakyta, galime daryti šias išvadas.

1. Būdvardis *juodas* gali turėti tokias konotacinės reikšmės potencialiąsias semas:

1) „susijęs su nelaime, liūdesiu, kančia, neviltimi“. Į šios konotacijos struktūrą įeina emocinis ir vertinamasis komponentai;

2) „nežinia, blogis, kažkas pikta, negera“. Į šios konotacijos struktūrą įeina vertinamasis komponentas;

3) „susijęs su mirtimi“. Į šios konotacijos struktūrą įeina vertinamasis komponentas;

4) „sunkus, kasdieninis“. Į šios konotacijos struktūrą įeina emocinis ir vertinamasis komponentai.

2. Būdvardžio *juodas* vertinamosios konotacijos yra stiprios, įsitvirtinusios kalboje, uzualios, todėl jas identifikuoti pakanka minimalaus konteksto A+N junginio, pavyzdžiui, *juodos dienos* – blogos, *juodos mintys* – blogos.

3. Būdvardžio *juodas* konotacijos išryškėja ir yra stiprinamos tuomet, kai būdvardis *juodas* vartojamas apsuptyje tokių žodžių, kurių semos: 1) „nelaimė“, „liūdesys“, 2) „nežinia“, „blogis“; 3) „mirtis“; 4) „sunkus“, „kasdienis“ yra kognityvinės reikšmės būtiniosios semos arba potencialiosios semos.

4. *Juodas* konotacijų realizaciją sąlygoja ir tokie konteksto elementai, kurie, pagal juos jungiančią semą, gali būti skirstomi į tam tikras semantines grupes. Tokie elementai, tai: a) neįprasti (metaforiniai) žodžių junginiai (pvz.: *neištesėtų lūkesčių kapai*, *suplėšyti debesys*, *sutemų juodi varnai*, *nejaukūs sapnai*, *pragaištinga žvarba*, *akių šaltuma*; b) palyginimai (pvz.: *saulė lipni tarsi kraujas*); frazeologiniai (pastovieji) žodžių junginiai (pvz.: *juoda kapo duobė*, *nei pakartas nei paleistas ir kt.*). Į šių teksto elementų struktūrą įeina vertinamasis, emocinis ar vaizdinis komponentai. Tokių žodžių sanaupa sudaro kontekstą, kuris sąlygoja emocinę vertinamąją ar vaizdinę *juodas* konotacijas.

5. Būdvardžio *juodas* konotacijos stiprinamos tuomet, kai: a) kontekste vartojamas kontrastas, t. y. šis būdvardis sudaro antonimų poras: *juodas / baltas*; *šviesus / tamsus*; b) kai šis būdvardis vartojamas dvinariuose junginiuose A+N, kur išryškina sutampančios daiktavardžio ir būdvardžio potencialiosios semos, pavyzdžiui, *juoda naktis*, *juoda tamsa*.

6. Kadangi būdvardžio *juodas* konotacijos yra uzualios, stiprios, įsitvirtinusios kalboje, jos galėjo sąlygoti tai, kad susiformavo pastoviosios perkeltinės reikšmės, užfiksuotos žodynuose. Taigi *juodas* konotacija 1) „susijęs su nelaimė, liūdesiu, kančia, neveltimi“ sąlygojo perkeltines reikšmes 4) *prk.* liūdnas, niūrus; 5) *prk.* skurdus, vargingas; konotacija 2) „nežinia, blogis, kažkas pikta, negera,“ – perkeltinę reikšmę 6) *prk.* nedoras.

7. *Juodas* vertinamoji emocinė konotacija „nežinia, blogis, kažkas pikta, negera,“ sudaro antonimų porą su *baltas* potencialiaja sema „tyras, skaištus, šviesus, šventas“ ir sinonimų porą su *baltas* konotacija 3) „susijęs su mirtimi, išsiskyrimu“.

THE CONNOTATIONS OF THE ADJECTIVE *juodas* 'black'

Summary

The subject of this study is the connotative meanings of the adjective denoting the colour *juodas* 'black' in Lithuanian. The study has demonstrated that the connotative meaning of the adjective *juodas* 'black' can be only distinguished in the context. In order to successfully define adjectival connotations, it was essential to identify the contextual words which pay a significant

role in the realisation of adjective connotations. Adjectives, denoting colour names, usually appear in word combinations alongside with nouns, defining objects with a distinct colour application. In the process of the research, two clear cases have been pointed out: a) the case of the object having the quality "kind of/distinct colour"; b) the case of the object not necessarily having a distinct "kind of/distinct colour" quality, where the object can be of "any colour which is like..." The research of a broader context revealed certain peculiarities, related both to the semantic elements of adjectives (colour names) and to the way they are used in the context, composing a compound seme. The said features made it possible to classify them into peculiar groups. It can be stated that the most common semes, used with adjective *juodas* 'black', are emotional and visual.

Thus, it was established, that the colour name *juodas* 'black' has the following connotations:

1. "Associated with misfortune, grief, pain, sadness";
2. "Associated with evil, something negative";
3. "Associated with death";
4. "associated with difficulties, day-to-day cares".

LITERATŪRA

Jakaitienė E., 1988, *Leksinė semantika*. Vilnius, 1988.

Leech G., 1990, *Semantics*. London. 1990.

Stephenson P. H., 1973, *Color: It's Apprehension and Symbolic Use*. Cambridge. 1973.

Thwaites etc., 1994 – Thwaites T., Lloyd D., Mules W., *Tools of Cultural Studies: An Introduction*. South Melbourne. 1994.

Williams etc., 1980 – Williams J. E., Morland J. K., Underwood W.L., *Connotations of Color Names in the United States, Europe, and Asia*. – *Journal of Social Psychology*, 1980. Vol. 82, 1980, P. 3–14.

Vilniaus universitetas
Kauno humanitarinis fakultetas

Įteikta
2002-01-17